

יעקב אריאל

האישה בעידן המודרני לאור ההלכה*

אני מאמין באמונה שלמה שזאת התורה
לא תהא מחלפת ולא תהא תורה אחרת
מאת הבורא יתברך שמו.¹

ראשי פרקים

א. הקדמה פרטית	יג. שררה
ב. לימוד תורה	יד. עדות
ג. הוראת הלכה	טו. לא ילבש
ד. אישה במצוות עשה שהזמן גרמן	טז. נשיאת נשק
ה. טלית ותפילין	יז. גיוס בנות לצבא
ו. קדימה בהצלה	יח. שירות לאומי
ז. תפילה	יט. כיסוי ראש לנשים
ח. מנייני נשים	כ. נר חנוכה
ט. קריאה בתורה	כא. קריאת המגילה על ידי נשים
י. בת מצווה	כב. שבע ברכות
יא. כל כבודה בת מלך פנימה	כג. ספירת העומר
יב. השתתפות בבחירות	כד. נר שבת

העידן המודרני מתאפיין בתמורות רבות בכל תחומי החיים. גם בתחום החברתי אנו עדים למהפכות גדולות. החל מהמפכה הצרפתית בתחום המדיני עבור דרך המהפכה התעשייתית בתחום הכלכלי והמהפכה הסוציאליסטית בתחום המעמדי. כתוצאה מכל אלו התחוללו שינויים גם במסגרת המשפחתית ובתפקודה של האישה, בעבודתה, בסדר יומה וממילא גם מעמדה השתנה לבלי הכר.

"השתנו הטבעים" בלשון רבותינו בתחומים רבים.² אולם טבעה של האישה עצמה לא השתנה, למרות המהפכה הגדולה במעמדה בהשכלתה ובתפקודה, לא

* רוב הנושאים במאמר זה נידונו במסגרת שיעורים במכללת אורות ישראל בשנים האחרונות. מכל מלמדי השכלתי, כולל תלמידותיי. הערותיהן משוקעות במאמר ולהן התודה.

1 העיקר הטי' מיסודו של הרמב"ם כפי שנוסח בסידורי התפילה.
2 ספרו הגדול והחשוב של הרב פרופ' נריה גוטל השתנות הטבעים בהלכה עוסק בתחומים רבים שחלו בהם תמורות והתייחסות ההלכה אליהם בתחום זה שבו אנו עוסקים. הוא השאיר בקעה גדולה להתגדר בה. ספר מלא וגדוש בהלכות האישה הוא הספר הליכות ביתה לרב דוד אוירבאך הוצאת מכון שערי זיו שע"י ישיבת שער השמים, ירושלים תשמ"ג.

מבחינה פיזיולוגית ולא מבחינה מנטלית. וכשם שטבעה של האישה לא השתנה כך קל וחומר בן בנו של קל וחומר התורה לא השתנתה, כי זאת התורה לא תהא מוחלפת. עקרונותיה נצחיים ורק יישומיה מתייחסים למציאות המשתנה. ההלכה מתמודדת עם תנאי החיים הדינאמיים. אין הכוונה שהיא נכנעת להם או מתפשרת אתם. היא מכירה בהם דה-פאקטו ומטילה עליהם דה-יורה את עקרונותיה המוחלטים. יש לה מנגנון מיוחד המאפשר לה להתמודד עם כל שאלה חדשה העולה על הפרק. לא בכדי קראו חכמינו "הלכה" כי היא הולכת עם צורות החיים המשתנות. מי שאינו בן בית³ בהלכה מפרש את המושג "תורת חיים" במשמעות הפוכה, שהחיים משנים כביכול את ההלכה. ולא היא. ההלכה משנה את החיים ולא החיים משנים אותה.

אדם מודרני, גם אם אינו תלמיד חכם חייב להיות מצויד בידעיה בסיסית של כללי ההלכה ובדרכי יישומה כדי שיוכל להתמודד בעצמו עם תמורות בחיים המודרניים בצורה מושכלת. ולפחות לדעת אימתי יש לפנות בשאלת חכם בשעת הצורך. מכיוון שאישה שווה לאיש ברוב מצוות התורה גם אישה מודרנית חייבת להצטייד בידע הלכתי ואמוני יסודי שיאפשרו לה אפשרות דומה.

לפני כל דיון מעשי יש לעמוד על שאלה עקרונית אם התמורות המאפיינות את העידן המודרני רצויות או לא? האם התייחסותנו אליהן הן לכתחילה או בדיעבד? לו יכולנו להחזיר את הגלגל אחורנית ולהחזיר את האישה למקומה לפלך ובין תנור וכיריים, האם היינו ממליצים על כך? השפת אמת (בא, תרנ"ט) עמד על הפסוק "הליכות עולם לוי", שנדרש ע"י חז"ל אל תקרי הליכות אלא הלכות, בדרך זו:

פי' הליכות עולם להקב"ה שהוא מנהיג ומחדש העולם בכל יום בסדר חדש כן צריך האדם לחדש הילוך בעבודת הבורא בכל יום ויום. וזה נקרא שונה הלכות. כי האדם נק' מהלך. וז"ש ואשים דברי בפיך כו' לנטוע שמים כו' עמי אתה. דרשו חז"ל אל תקרי עמי(הע' בפתח) אלא עמי (הע' בחיריק) בשותפות ע"ש.

3 בתואר "בן בית" אין הכוונה רק למי שידע הלכה, אלא למי שלומד את ההלכה מתוך ביתה פנימה, על פי מקורותיה והדיסציפלינה המקורית והייחודית שלה.

העמיק בדבר הרב קוק שבמבטו האופטימי רואה את כל ההתפתחויות במדע, בטכנולוגיה ובחברה כתהליך ארוך שמטרתו גאולת העולם.⁴ אין בדברים אלו משום מתן לגיטימציה לכל תמורה ולכל שינוי. זה לעומת זה עשה האלקים. כל שינוי מערער את המסגרת היציבה ולכן כל המשנה ידו על התחתונה, כי הוא עלול לגרום להתפרקות מכל ערך. אך למרות הכול, מכיוון שהדינמיקה היא חלק בלתי נפרד מתהליך הבריאה היא חיובית ביסודה, על אף שהיא מכילה בהכרח גם אלמנטים פסולים. יש לברור את הקמח מן הפסולת. זה תפקידה של ההלכה.

א. הקדמה פרטית

באשר לשינויים במעמד האישה סבור האדמו"ר מליובאביץ'⁵ שככל שהעולם מתקדם לקראת גאולתו כך היסוד הנקבי שבו משתווה יותר ליסוד הגברי. זו הייתה התוכנית האלקית מראש, שמעמד האישה ישתנה. אם כי יש להדגיש שלא מדובר בשינוי עקרונות ההלכה אלא ביישומיה.

טבעי הדבר שאישה דתית מודרנית, הרוכשת השכלה ומקצוע וממילא מעורה בחיים החברתיים והתרבותיים בעולם, תשאף גם לרמה רוחנית גבוהה יותר מאמה ומסבתה. היא תלמד תורה, תתפלל, תקיים מצוות ותהיה מעורבת בקהילה בצורה אינטנסיבית יותר מאשר קודמותיה. אולם היא הנותנת. אין ולא יוכל להיות שוויון זהות בין האיש והאישה. יש שוני מנטאלי וביולוגי מהותי ביניהם, ועם זאת חייב להיות שוויון עקרוני בחובות, בזכויות ובהזדמנויות. יש לאפשר לאישה התפתחות מלאה בהתאם לכישוריה ולנטיותיה. אולם כל זאת במסגרת הקבועה והיציבה של ההלכה. רק מסגרת זו תאפשר מיצוי מלא של אישיותה על כל מרכיביה.⁶

גדול הפוסקים בדורנו בארה"ב, שבהן תנועות הנשים פעילות ביותר, ר' משה פיינשטיין, מתייחס עקרונית בחיוב לרצונה של האישה המודרנית לקיים מצוות שנשים בדורות הקודמים לא יכלו לקיים. הוא מודע לכך שאישה בימינו דעתנית יותר ויש לה פנאי יותר מבעבר ובאופן טבעי נפשה משתוקקת יותר לקרבת ה',

4 רעיונות אלו מפורזים בכל כתביו, אולם ריכוזם הגדול ביותר נמצא בסוף כרך ב של אורות הקודש: "התעלות העולם".

5 בשיחה לכבוד ל"ג בעומר, וראו גם מאמריו של פרופ' דניאל שליט.

6 ראו עקידת יצחק, שער ט, שעמד על שמותיה ועל תפקידיה השונים של האישה: "חוה" כאם כל חי ו"אישה" כאישיות רוחנית השוה לאיש. שמירה על האיזון בין שני אלו היא משימתה הגדולה של האישה המודרנית.

אלא הוא מסתייג נמרצות מנשים שלא קרבת ה' עומדת לנגד עיניהן אלא אגינדה שויונית מדומה שמטרתה לשנות את עקרונות ההלכה. גישה זו פסולה. הבחנה יסודית זו תלויה אותנו לכל אורך המאמר.

ב. לימוד תורה

נפתח במהפכה הגדולה ביותר בחיי האישה המודרנית והוא לימוד התורה. ידוע ומפורסם לכל שאישה אינה מצווה ללמוד תורה, יתרה מזאת, הדבר אף נאסר. אולם איסור הלימוד טעון עצמו לימוד וזו לשון הרמב"ם:⁷

אשה שלמדה תורה יש לה שכר אבל אינו כשכר האיש, מפני שלא נצטוית [...] ואע"פ שיש לה שכר צוו חכמים שלא ילמד אדם את בתו תורה, מפני שרוב הנשים אין דעתם מכוונת להתלמד אלא הן מוציאות דברי תורה לדברי הבאי לפי עניות דעתן, אמרו חכמים כל המלמד את בתו תורה כאילו למדה תפלות.

נשים אל לב, אין איסור מפורש בתורה על האישה ללמוד תורה ואין כל כוונה למנוע מאישה בעלת סקרנות אינטלקטואלית להשתמש בבינתה להבין להשכיל וללמוד תורה,⁸ ואכן בכל הדורות היו נשים שלמדו תורה והן מוזכרות לשבח.⁹ אולם הן היו בודדות וחריגות, זו לא הייתה נורמה כללית. בכך השתנו הדורות האחרונים. הרמב"ם תולה את האיסור בנימוק: "מפני שרוב הנשים אין דעתם מכוונת להתלמד אלא הן מוציאות דברי תורה לדברי הבאי לפי עניות דעתן".

הדברים נאמרו על רקע תופעה חברתית עולמית שנשים בגלל עיסוקן המרבי בבית פנימה לא רכשו ולא ראו צורך לרכוש השכלה כל שהיא. אישה למדנית בכל תחום שהוא הייתה תופעה חריגה והיה חשש שהדבר יגרום לה שימוש לרעה בידע החריג שלה, ובלשונו החריפה של המאירי: "מתוך הבנתה ביתר מגדרה היא קונה ערמימות מעט ואין שכלה מספיק להבנה הראויה והיא סבורה שהשיגה ומקשקשת כפעמון להראות את חכמתה לכל".¹⁰

7	הלכות תלמוד תורה פרק א הלכה יג.
8	אכן היו שדייקו מלשון הרמב"ם שאדם לא ילמד את בתו בגלל החששות דלהלן, אולם לא אסרו עליה ללמוד בעצמה.
9	כגון ילתא, ברוריה ועוד. מקור הסיפור המובא ברש"י ע"ז יח ע"ב אינו ידוע. עם זאת אין להסיק ממנו מסקנות כל שהן שהרי לפי המסורת בנותיו של רש"י עצמו למדו תורה.
10	המאירי על מסכת סוטה דף כ ע"ב.

מכאן ניתן ללמוד שאם שאיפתה של האישה ללמוד תורה כנה, ולימודה הוא לשמה, ויראתה ומידותיה קודמים לחכמתה – אין מקום לחששות אלו, והלימוד מותר ואולי אף רצוי. וכבר היה לעולמים שנשים רציניות שרצו ללמוד תורה לא מנעו זאת מהם¹¹. מה שהשתנה בדורנו הוא שהתופעה הפכה לנורמה חברתית רחבה בכל המגזרים. השתנו התנאים. אישה לומדת כבר אינה תופעה חריגה והדבר אינו מזיק לרמתה הרוחנית, אלא אדרבה תורם לכך. אכן גדול הפוסקים במאה הקודמת, בעל המשנה ברורה, עמד על השינוי המתחולל וקבע שעל האישה בימינו ללמוד תורה:

נראה דכל זה דווקא בזמנים שלפנינו שקבלת האבות הייתה חזקה מאוד [...] בזה היינו יכולים לומר שלא תלמד הבת תורה ותסמוך בהנהגתה על אבותיה הישרים. אבל בעוונותינו הרבים קבלת האבות התרופפה מאוד מאוד. וגם מצוי שאינה במקום אבות כלל. בפרט אותן שמרגילות עצמן ללמוד כתב ולשון העמים בודאי מצוה רבה ללמדן חומש וגם נ"ך ומוסר חז"ל כגון מסי' אבות ומנורת המאור כדי שיתאמת אצלן ענין אמונתנו הקדושה דאי לאו הכי עלול שיסורו לגמרי מדרך ה' ויעברו על כל יסודי הדת ח"ו.¹²

השינויים שהחפץ חיים עמד עליהם הם:

1. המבנה המשפחתי הפטריארכאלי התערער. האישה המודרנית עצמאית יותר. היא זקוקה לחיזוק עמידתה הרוחנית באופן עצמאי.
2. האישה אינה עוד עקרת בית בלבד יש לה עיסוקים רבים מחוץ לבית.
3. היא רוכשת השכלה כללית.

העקרונות ההלכתיים לא השתנו. גם בימינו אישה אינה מצווה על למוד תורה כמטרה בפני עצמה. היא חייבת ללמוד תורה כאמצעי לשמירה ולטיפוח של רמתה הרוחנית. יש לכך השלכות רבות. עיסוק בתחומים תרבותיים, משפחתיים, לימודיים אחרים, חברתיים וכדו' אינם עומדים אצלה בקונפליקט עם ביטול תורה. לא מופעל עליה לחץ לגדול בתורה. היא אמנם יכולה לגדול בתורה, אם הדבר יתאפשר לה, אולם כבחירה חופשית עצמאית. (עם זאת חששו של המאירי עדיין קיים גם בימינו במקרים מסוימים, בפרט לגבי נשים הלומדות

11 טוב עין לחיד"א, סימן ד, ומכתב לר' שמואל ארקוולטי וונציה שיג, הובא על ידי התורה תמימה, דברים יא, מח; וראו במקורות שהביא הרב דוד אוירבך בהליכות ביתה, סימן כח, הערה ג.

12 ליקוטי הלכות למרן החפץ חיים סוטה כא.

במסגרות שבהן לא נשמרת הדיסציפלינה הייחודית של לימוד התורה כהמשך למסורת הרצופה מדורי דורות).¹³

ג. הוראת הלכה

האם אישה תוכל גם להורות הלכה?¹⁴

עצם העמדת השאלה אינה במקומה. מי שנפשו חשקה בתורה באמת לא שואף למעמד כל שהוא. מי שלומד כדי לצבור כוח לא ישיג אותו, והציבור גם לא ייתן בו אמון. עצם העמדת מטרה כל שהיא בפני הלומד, חוץ מערך הלימוד עצמו, מערערת את מעמדו. פסיקה היא תוצאה טבעית של ידע ברמה גבוהה ולא מטרה נשאלת. הפוסקים בדרך כלל השתמטו מנטילת אחריות פסיקתית.¹⁵ כאן נעוץ ההבדל בין הערך של לימוד לשמה לבין האג'נדה השוויונית, הרואה בלימוד אמצעי לצבירת כוח. כמו כן האמירה שיש צורך כביכול ב"פסיקה נשית" מול פסיקה גברית מערערת את האמון בפסיקת נשים. היא לא תתקבל על הציבור דווקא משום שהיא מגדרית ולא אובייקטיבית.

לגופו של עניין, היו הוראות של נשים שהתקבלו להלכה, כגון הוראותיה של אשת הסמ"ע בהדלקת נרות ביו"ט.¹⁶ אין פסילה עקרונית של פסיקת אישה,¹⁷ אולם מכיוון שאישה אינה מצווה בעצם ללמוד תורה כמצווה בפני עצמה, ולימוד הלכה למעשה הוא לימוד תובעני מאוד, קשה וממושך, ומחייב השתלבות במסורת הפסיקה מדור לדור, הסיכוי שאישה תשמש כפוסקת אינו רב, בשל העדרם האובייקטיבי של הנתונים האמורים.

ד. אישה במצוות עשה שהזמן גרמן

אישה פטורה מהתורה ממצוות שהזמן גרמא. עם זאת יש מצוות שנשים קיבלו על עצמן והן הפכו לנורמה מקובלת, כגון מצוות שופר. אף שתקיעה שלא לשם מצווה אסורה ביום טוב נהגו לתקוע לנשים, משום שיש בכך משום צורך

13 ראו מאמרי "בית המדרש הנשי", הצופה תמוז-אב תשנ"ט.

14 דבורה לדעת התוספות לא הייתה כשרה לדון אלא רק ללמד את הדינים, ייתכן שגם הורתה להם הלכות וצ"ע.

15 ראו ברייתא דקניין תורה מ"ו ואינו שמח המעלה הסמוכה לה: שאינו מגיס בתלמודו; סוטה כב ע"א: "רבים חללים הפילה", רמב"ם, הלכות תלמוד תורה פרק ה, הלכה ד, "כל תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה הרי זה רשע שוטה וגס הרוח", עיי"ש בהמשך דבריו.

16 ראו בהקדמה לספר הטור, בהוצאת אל המקורות, ירושלים היא נמצאת בטור, א"ח; מג"א סימן רסג, ס"ק יב טוען כלפיה "אין חכמה לאישה אלא בפלך". לעומתו רעק"א, שם מצדיק את פסקה וכן המשנ"ב שם.

17 ראו פתחי תשובה, חו"מ סימן ז, ס"ק ה וברכי יוסף, שם, אות יב.

מצווה, ואפילו אישה יכולה לתקוע לעצמה או לחברתה. אולם נחלקו המחבר והרמ"א¹⁸ אם יכולות לברך "וציונו". לדעת המחבר אינן יכולות, שהרי אינן מצוות כלל, אך לדעת הרמ"א יכולות לברך, כי התורה רק פטרה אותן ממצוות אלו, אך אם האישה רוצה להתחייב בהן היא רשאית (ידוע הסברו של האבודרהם¹⁹ שסיבת הפטור היא בגלל חובות משפחתיות המוטלות יותר על האישה).

ההשלכה של מחלוקת זו לימינו היא אם יש לעודד נשים בימינו לקיים מצוות שהזמן גרמן, מאחר שיש להן פנאי וידע גדולים יותר ומוטיבציה חזקה יותר מבעבר? כך רואה את הדברים הפוסק הרב אליעזר ולדנברג:

מנהג הנשים לברך על מ"ע שהז"ג ברצון חכמים הוא גם בקרב עדות אחינו הספרדים, ובמיוחד על לולב, ואין בשום אופן לבטל מנהגן. אדרבה. יש לחזקן, ולתת להם ברצון לברך, ולעודדן על כך. אשריהן בנות ישראל כשירות הן שמחזרין אחר המצוות לקבל עליהן לקיימן ומברכות לד' על כך כפי מה שהרשום, ומודים לו בברכת שהחיינו וקיימנו.²⁰

הרב עובדיה יוסף חולק עליו²¹ ולא זו בלבד שאוסר לנשים ספרדיות לברך על מצוות שהזמן גרמן, אלא שהוא גם מערער על עצם הגישה לעודד נשים לקיים מצוות שהן פטורות מהן, וטוען שזוהי עצת יצר הרע, שעד שילכו לקיים מצוות שאינם מחויבות בהן, יקיימו את המוטל עליהן.²²

ה. טלית ותפילין

למרות האמור לעיל יש הסתייגות באשר לציצית ותפילין. יונתן תרגם את האיסור "כלי גבר לא יעלה על אישה" – "לא יהי גולין דציצית ותפילין דהינן תיקוני גבר על איתתא".²³ הרמב"ם לא פסק כן וכתב: "נשים פטורות מן הציצית, ונשים שרצו להתעטף בציצית מתעטפים בלא ברכה".

18 שולחן ערוך, או"ח סימן תקפ"ט, סעיף ו.

19 ברכת המצוות.

20 שו"ת ציץ אליעזר, חלק ט, סימן ב. הוא מסתמך על שו"ת מן השמים (סימן א) שנשאל על הנשים שמברכות על הלולב ועל תקיעת שופר והשיבו לו בזה"ל: "וכי אכשיר דרי, כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה".

21 יביע אומר, חלק א, או"ח סימן לט-מ.

22 שם, שם סימן מב. הערה דומה שמעתי בשם פרופ' נחמה לייבוויץ.

23 דברים כב, ה.

באשר לתפילין, אמנם יש מסורת שמיכל בת שאול הניחה תפילין, אולם ר' שלמה לוריא מעיר על כך: "מיכל שאני שהיתה מלכה והיתה חסידה, וגם לא היה לה ולד והיתה יכולה להזהר".²⁴

ריא"ז התנגד לכך מסיבה אידאולוגית, שהיא מאוד אקטואלית גם לדורנו: "אסור לנשים להניח תפילין אפילו בלא ברכה מפני שנראה כדרך החיצונים שעוברים על דברי חכמים ואינם רוצים לדרוש המקראות כמותן".²⁵ כלומר היו נשים שדרשו דרשות עצמאיות בניגוד למסורת המקובלת, ולדעתן נשים חייבות בתפילין מעיקר הדין. כדי להוציא זאת מלבן הוא אסר על הנשים להניח תפילין.²⁶

הבחנה זו בין נשים השואפות לקיים מצוות מסיבות טהורות של קרבת ה' לבין נשים המשתמשות במצוות אלו כקרדום לחפור בו אג'נדה חברתית שוויונית הנחתה את הרב משה פיינשטיין שהתיר לאישה להתעטף בטלית בשני תנאים: א. שהטלית תיראה כבגד נשי; ב. שלא תעשה זאת ממניעים אידאולוגיים שוויוניים, שאינם מוצדקים, אלא לשם שמים וזו לשונו:

סתם נשים עליהן מוטל גידול הילדים שהיא מלאכה היותר חשובה להשי"ת ולהתורה, וכן ברא השי"ת בטבע כל מין ומין דמבע"ח שהנקבות יגדלו את הולדות ואף את מין האדם לא הוציא מן הכלל בזה שגם טבע הנשים מסוגל יותר לגידול הילדים שמצד זה הקל עליהן שלא לחייבן בלמוד התורה, ובמ"ע שהזמ"ג ולכן אף אם ישתנה סדור החיים בעולם לא נשתנה דין התורה. והנשים שמתעקשות ורוצות ללחום ולשנות הן כופרות בתורה (עיין ברמב"ם פ"ג מתשובה ה"ח האומר שהבורא החליף מצוה זו, וכ"ש כשאומר שהרשות ביד האינשי להחליף, שג"כ הרי אומר בזה שאין התורה נצחית). איברא דאיכא רשות לכל אשה לקיים אף המצוות שלא חייבתן תורה ויש להם מצוה ושכר על קיום מצוות אלו ולשיטת התוס' רשאות גם לברך על המצוות וכמנהגנו. גם ציצית שייך לאשה שתמצה ללבוש בגד שיהיה בצורה אחרת מבגדי אנשים אבל יהיה בד' כנפות ולהטיל בו ציצית ולקיים מצוה זו.

24 ים של שלמה, קידושין א, סד.

25 שלטי הגבורים, ראש השנה ט ע"ב.

26 גם השולחן ערוך, או"ח סימן לח, סעיף ג אוסר על נשים להניח תפילין אולם מנימוק שונה – בגלל הצורך בהירות מיוחדת של שמירת גוף נקי במצווה זו ונשים אינן מורגלות בכך.

אבל פשוט שהוא רק בחשקה נפשה לקיים מצות אף כשלא נצטוותה, אבל מכיון שאינו לכוונה זו אלא מצד תרעומתה על השי"ת ועל תורתו אין זה מעשה מצוה כלל אלא אדרבה מעשה איסור שהאיסור דכפירה שחושבת דשייך שיהיה איזה חלוף בדיני התורה.

צריך לדעת שנשים אינן פחותות במדרגת הקדושה מאנשים. וגם לנשים נאמרו כל הקראי דקדושה והייתם לי סגולה ואתם תהיו לי גוי קדוש שנאמר לבית יעקב אלו הנשים. ואנשי קדש תהיון לי והייתם קדשים וקדשים תהיו וכי עם קדוש אתה לה', ולכן גם הנשים מברכות אשר קדשנו במצותיו כאנשים אף על מעשהז"ג ואיתא חיוב הכבוד על האיש לאשתו והרבה מהנשים שהיו נביאות.²⁷

ו. קדימה בהצלה

לדבריו האחרונים של ר' משה פיינשטיין, שקדושת ישראל חלה על נשים לא פחות מאשר על גברים, תהיה השלכה לשאלה מעשית שהזמן גרמא. בימינו קיימת תופעה של נשים למדניות ומקיימות מצוות יותר מאשר חלק מהגברים. אם יש ביכולתנו להציל רק אחד מהם, מי קודם האישה הלמדנית ומקיימת המצוות (לשם שמים כנ"ל) או גבר שאינו מקיים מצוות ואינו לומד תורה? שנינו במשנה במסכת הוריות דף יג ע"א: "האיש קודם לאשה להחיות ולהשב אבדה והאשה קודמת לאיש לכסות ולהוציא מבית השבי בזמן ששניהם עומדים בקלקלה האיש קודם לאשה". הסיבה להקדמת האיש לאישה היא בגלל חיובו בתורה ובמצוות יותר מהאישה. האם בחיוב פוטנציאלי לבד סגי או שגם הקיום האקטואלי הוא הגורם להעדיפו? השיב על כך הרב וולדנברג: "דין זה אין לו חלות אלא רק אם המדובר באיש מקיים כל המצוות כפי שמצווה, אבל אחרת לא, ובמקרה שאשה כן מקיימת המצוות המוטלות עליה, והאיש לא, אזי מתהפך הדין והאשה קודמת".²⁸

ז. תפילה

גם במצווה זו חל שינוי יישומי בימינו כתוצאה מידענותה של האישה. בעיקרון נשים חייבות בתפילה,²⁹ אולם מכיוון שמהתורה אין נוסח תפילה וזמנים קבועים מחייבים, הן הסתמכו בעבר על המגן אברהם³⁰ שכתב: "נהגו

27 אגרות משה, או"ח, חלק ד, סימן מט.

28 ציץ אליעזר, חלק יח, סימן א; ציץ אליעזר, חלק יח, סימן א.

29 שו"ע, או"ח סימן קו.

רוב הנשים שאין מתפללין י"ח בתמידות שחר וערב לפי שאומרות מיד בבוקר סמוך לנטילה איזו בקשה ומן התורה יוצאות בזה". ואפשר שאף חכמים לא חייבו יותר. אולם בימינו "השתנו הטבעים" וכלשון הרב עובדיה יוסף:

ואם כי בדורות הקודמים לא היו הנשים בקיאות בקריאה בלשון הקודש, תודה לא-ל יתברך בזמן הזה אכשור דרי אפשר לנשים להתפלל שמנה עשרה (נוסף על ברכות השחר, וברכות התורה). מסקנא דדינא שאין הנשים חייבות מן הדין להתפלל שלש תפלות ביום, אלא די בתפלה אחת ביום, ומה טוב שתהיה זו תפלת שחרית, כולל ברכות השחר. ומ"מ אם רוצות הנשים להחמיר על עצמן ולהתפלל שלש תפלות ביום כדי לצאת י"ח כל הפוסקים, תבוא עליהן ברכה.³¹

המשנה ברורה חייב נשים בשתי תפילות ביום,³² והוסיפו לכך גם קריאת שמע. זאת על פי פסיקת השו"ע: "נשים ועבדים פטורים מק"ש מפני שהיא מצות עשה שהזמן גרמא ונכון הוא ללמדם שיקבלו עליהן עול מלכות שמים".³³ קבלת עול מלכות שמים אינה מחייבת נוסח מסוים, ובעבר נשים הסתפקו באמירה כל שהיא שהביעה אמונה בה'. אולם בימינו שנשים יכולות לקרוא קריאת שמע כהלכתה, ההוראה היא שנשים תקראנה שמע פעם ביום. אולם יש מקום לצעד נוסף קדימה. לדעת הרמב"ם משמעותו של "שמע" היא שכנוע פנימי כתוצאה מחשיבה מעמיקה באחדות ה'. הוא לא ציפה בימיו שנשים תהיינה מסוגלות לכך, והתבטאויותיו על הבנתן של הנשים יוכיחו.³⁴ בימינו שנשים מסוגלות להבין את עומק הרעיון המונותאיסטי, הרמב"ם היה בוודאי מחייב אותן להתעמק בו ולהפנימו לא פחות מגברים.³⁵ כמו כן הוסיפו ברכות קריאת שמע ולפחות את ברכת הגאולה, שבה מוזכרת יציאת מצרים וכן ברכות השחר ועוד.³⁶

שם.	30
יביע אומר, חלק ו, או"ח סימן יז.	31
סימן קו, ס"ק ד.	32
שו"ע, אורח חיים סימן ע, א.	33
כגון במורה הנבוכים, חלק ראשון, פרק לד: "ואיך אפשר עם זה להכניס אדם באלו העניינים המון העם טף ונשים". ובהקדמת הרמב"ם למשנה ד"ה "והרביעי"; "ועוד שהלימוד לרבים לא יתכן אלא בדרך חידה ומשל כדי לכלול הנשים והנערים הקטנים, כדי שכשתגיע דעתם לשלמות ידעו עניין אותם המשלים".	34
אכן בחסידות חב"ד נשים לומדות נושא זה בהתבוננות גדולה יחד עם נושאים עמוקים אחרים.	35
משנה ברורה, סימן קו.	36

ח. מנייני נשים

מכיוון שכאמור נשים בימינו חייבות בתפילה מסודרת וממוסדת הועלה הרעיון לארגן מנייני נשים. דעת הפוסקים אינה נוחה מכך. חכמים לא חייבו נשים להתפלל בציבור, ולכן כל אותם קטעי תפילה המאפיינים תפילה בציבור אינם יכולים להיאמר בציבור נשי, כגון קדיש וקדושה. אם כן לשם מה לפרוש מהציבור ולהפסיד קדיש וקדושה רק כדי לארגן מניין נשי? המניע השקוף אינו עבודת ה' אמתית אלא אג'נדה חברתית לשם אידיאולוגיה שוויונית.³⁷

ט. קריאה בתורה

המגן אברהם חייב נשים לבוא לבית הכנסת על מנת לשמוע את קריאת התורה.³⁸ הוא השווה זאת לאמור במצוות הקהל "הקהל את העם האנשים הנשים והטף". ואשר לעליית אישה לקרוא בתורה בתלמוד³⁹ הוסבר שאישה לא תעלה לתורה רק משום כבוד הציבור, משמע שאין מניעה עקרונית שאישה תעלה לתורה. נימוק זה הובא גם להלכה בשו"ע: "הכל עולים למנין שבעה, אפילו אשה [...] אבל אמרו חכמים: אשה לא תקרא בצבור מפני כבוד הציבור".⁴⁰ משמעותו של כבוד הציבור כאן אינה כבוד אישי מקומי של קהל זה או אחר, אלא כבוד כל בתי הכנסת⁴¹ וכבודה של התפילה שייפגע קשות מתערובת נשים וגברים. ואם הקריאה תיעשה בנעימה יש בכך גם איסור של קול באישה. כן נשים שאופנת לבושן וכיסויי שערן אינו תואם את האמור בתורה שאותה הן קוראות. נשים אלו לא תיעצרנה בעלייה לתורה. התופעה תידרדר גם לחלקים מהתפילה עצמה, ומכאן לרפורמה. כל זה כלול בכבוד הציבור, והציבור אינו רשאי למחול על כבודו, שהוא גם כבוד התורה.

גם אם מצינו בעבר הרחוק מקרה זניח שבו אישה עלתה לתורה, היה זה באירוע משפחתי מצומצם של קרובים ממעלה ראשונה בלבד. שם לא היו כל

37 ראו מאמרו של הרב צבי שטר, "צאי לך בעקבי הצאן", בבית יצחק תשמ"ו; ובמראה הבזק, חלק ג, כה-כו, המסתמכים על אגרות משה, או"ח חלק ד, סימן מט. במראה הבזק, שם, המליצו לנשים לארגן אמירה משותפת של תהילים.

38 סימן רפב.

39 מגילה כג ע"א.

40 שו"ע, או"ח רפב, ג.

41 בדומה לזה ערום לא יקרא בתורה (מגילה שם), וכן אין קוראין בחומשין בבית הכנסת משום כבוד הציבור (גיטין ס ע"א). בכל אלו לא מצינו שהציבור רשאי למחול על כבודו.

החששות האמורים, והמניע היה טהור. בעוד שבימינו המניע במקרים רבים הוא לא עבודת ה' אמתית אלא מניע חברתי שוויוני.⁴²

י. בת מצווה

נושא זה הוא אחד מהמאפיינים ביותר את העידן המודרני. בעבר לא חגגו לבת את יום היכנסה למצוות, כי לא הורגש אצלה מעבר חד מילדות לבגרות כפי, שהורגש בבר מצווה של בן, שהחל להניח תפילין, עלה לתורה והצטרף למניין. גם לבן האירוע היה בעבר צנוע מאוד ולא ניקר את עיניהן של יתר בנות המשפחה. השינוי במעמד הבת שהתחולל בחברה חייב התייחסות גם לבת המצווה. מבחינה הלכתית צרופה אין מניעה לציין את יום התחייבותו של אדם במצוות.⁴³ הבעיה בבת מצווה הייתה שמנהג כזה נהג בחברה הנוצרית והדבר היה עלול להיראות כחיקוי שיש בו משום "בחוקותיהם לא תלכו". הרפורמים נגרו כדרכם אחרי האפנות הנוצריות, דבר שהחריף את הבעיה. מאידך גיסא, עמד השיקול החינוכי לקרב את הבת לתורה ומצוות. הרב משה פיינשטיין פקפק בתועלת החינוכית גם בטקסיות הנהוגה כיום בבני מצווה זכרים.⁴⁴ לכן התנגד לחוג חגיגה כזו, ולא התיר אלא במקום שיש מחלוקת ובתנאי שהאירוע לא ייערך בבית הכנסת⁴⁵ גם הרב אליעזר ולדינברג שולל את החגיגה.⁴⁶ הרב יעקב יחיאל וינברג כותב:

המצדדים בהיתר של מנהג חדש זה של חגיגת בת מצווה, לבם דופק בחרדה לחיזוק החינוך הדתי של בנות ישראל, שבנסיבות של החיים בדור הזה הן זקוקות ביותר לחיסון רוחני ולעידוד מוסרי בהגיען לגיל המצוות [...] והואיל שרוב בני הקהלה רוצים דוקא להנהיג מנהג זה של חגיגת בת מצווה לבנות, אין לצאת במחלוקת נגדם, רק לדאוג לכך שמנהג זה ישמש באמת חיזוק וחוסן להשלטת רוח תורה ומצוות בלב בנות ישראל.⁴⁷

42 ראו אגרות משה, או"ח חלק ד, סימן מט.

43 ראו קידושין לא ע"א: "אמר רב יוסף: השתא דשמעיתא להא דא"ר חנינא: גדול מצווה ועושה יותר ממי שאינו מצווה ועושה, אדרבה, מאן דאמר לי דאין הלכה כרבי יהודה [שסומא פטור מן המצוות] עבידנא יומא טבא לרבנן".

44 וראו צהר, גיליון כ"ז בכסלו תשס"ז, עמ' 142.

45 שו"ת אגרות משה, אורח חיים, חלק ד, סימן לו, ד.

46 שו"ת ציץ אליעזר, חלק יח, סימן לג, ד.

47 שו"ת שרידי אש, חלק ב, סימן לט, עמוד תס.

הרב משולם ראט התיר לחוג בת מצווה בתנאי שהחגיגה תיערך באווירה צנועה ההולמת את הבת.⁴⁸ הרב עובדיה יוסף⁴⁹ מעודד את המנהג החדש בהסתמכו על הבן איש חי.⁵⁰ אכן מתוך אחריות חינוכית לבנות ישראל התפשט המנהג בציבורים דתיים רחבים. אם כי במקרים רבים הוא מחקה את האפנה החדשה לבר המצווה לבן על חסרונותיה,⁵¹ אך יש משפחות יצירתיות העורכות חגיגה מקורית וחינוכית לבת המצווה.

יא. כל כבודה בת מלך פנימה

גם בנושא זה שינוי התנאים בולט מאוד.

הרמב"ם פוסק: "גנאי הוא לאשה שתהיה יוצאה תמיד פעם בחוץ פעם ברחובות, ויש לבעל למנוע אשתו מזה ולא יניחנה לצאת אלא כמו פעם אחת בחודש או פעמים בחודש כפי הצורך, שאין יופי לאשה אלא לישוב בזוית ביתה שכך כתוב כל כבודה בת מלך פנימה". האם היה הרמב"ם פוסק כך גם בימינו? בתקופה שבה אישה בכל המגזרים יוצאת מביתה יותר מפעמיים ביום? אין ספק שכבוד האישה הוא בצניעותה. בעיקרון ערך זה לכשעצמו מוחלט ותקף עד היום, ודווקא היום הוא נחוץ יותר מתמיד. גם בימינו יש גבולות מוחלטים שאותם אין לעבור. אולם בתוך המסגרת הקבועה הנורמות הן יחסיות ותלויות בתנאים חברתיים מסוימים.

הרמב"ם עצמו עומד על דבר דומה בהקשר אחר. התורה לא חייבה אישה לכסות את פניה ברעלה. אולם המציאות החברתית שבה חיו נשים בתרבות האיסלאמית גרמה לכך שגם נשים עבריות כיסו את פניהן. הרמב"ם מבחין בין החברה בערי ישמעאל (כגון מצרים) לחברה בערי אדום (כגון אירופה): שהיה מנהג הנשים שם להלך בשוק ופניהן גלויות והכל יודעין אותן ואומרין זו היא בתו של פלוני וזו היא אחותו של פלוני כמו ערי אדום בזמן הזה אבל מקומות שאין דרך הבנות שם לצאת לשוק כלל ואם תצא הבת למרחץ בנשף תצא מתנכרה ולא יראה אותה אדם חוץ מקרובותיה.⁵²

48 קול מבשר, חלק ב, סימן מד.

49 יביע אומר, חלק ו, או"ח סימן כט.

50 פרשת ראה, אות יז.

51 עיינו במאמרי בצהר כז, כסלו תשס"ז, עמ' 142.

52 הלכות אישות פרק כה הלכה ב.

גם הרמב"ם עצמו מודה: "אשה שגלת לעיר מקלט בעלה חייב לזונה ואינו יכול לומר לה שאי מעשה ידיך במזונותיך אלא אם כן היו מספיקין לה".⁵³ כלומר הבעל יכול לדרוש מאשתו במקרה זה⁵⁴ שתמצא עבודה שתספיק למזונותיה, גם אם העבודה מחוץ לביתה, ורק אם אין מזונותיה מספיקים לה חייב לזונה אף שביציאתה מחוץ לביתה יש משום פגיעה ב"כל כבודה בת מלך פנימה".⁵⁵

היו מקומות שבהם נשים נמנעו מלהופיע בבית הדין משום כבודן,⁵⁶ אך עם זאת היו נשים שלא נמנעו מהופעה כזאת, כגון אשתו של רב הונא.⁵⁷ מדברי הרמב"ן משמע ש"כל כבודה" היא שאלה של כבוד, ורצונן של הנשים הוא כבוד. עם זאת אין ספק שלא על כל כבוד ניתן למחול אלא רק כבוד שהוא בגבולות הטעם הטוב של נשות ישראל שהצניעות יקרה להן.

כן באשר למסחר. היו מקומות שהאווירה בשוק פגעה בכבודן של בנות ישראל, לכן היו פוסקים שאסרו על נשים לסחור שם.⁵⁸ מאידך גיסא, היו מקומות אחרים שבהם הדבר לא נאסר, ופסוק מפורש הוא "היתה כאניות סוחר ממרחק תביא לחמה".⁵⁹ הרבה תלוי באווירה ובנורמות המקובלות בחברה, כל עוד מדובר בחברה ערכית שכבוד האישה צניעותה חשוב בעיניה.

יב. השתתפות בבחירות

נושא זה הועלה עם התחדשות הישוב העברי בארץ והקמת מוסדותיו בשנות העשרים של המאה הקודמת. הרב קוק, רבה הראשי של ארץ ישראל, התנגד להשתתפות אקטיבית של נשים בבחירות ואלו נימוקיו:

חובת עבודת הציבור הקבועה מוטלת היא על הגברים שיהאיש דרכו לכבוש ואין האשה דרכה לכבוש, ושתפקידים של משרה, של משפט ושל עדות אינם שייכים לאישה, וכל כבודה היא פנימה, וההשתדלות למנוע את תערובות המינים בקיבוצים היא חוט חורז במהלך התורה בכללה.

53	הלכות רוצח פרק ז הלכה ב.
54	מאישה הנמצאת במקומה אין דרישה כזאת, ראו בהלכות אישות פרק יב (ד). מיהו הר"ן חולק וסובר שגם מאישה הנמצאת במקומה ניתן לדרוש יציאה לעבודה, ראו שו"ע, אה"ע סימן סט, סעיף ד בהגה.
55	גיטין יב ע"א ורש"י שם ד"ה "פנימה".
56	שבועות ל ע"א וחידושי הרמב"ן שם.
57	שם ע"ב.
58	שו"ת מהר"ם פדובה סימן כו.
59	משלי לא, יד.

ממילא ודאי שכל התחדשות של הנהגה ציבורית, המביאה בהכרח לידי התערבות של המינים בהמון, בקבוצה ובמסיבה אחת, במהלך החיים התדיריים של הכלל – נגד הדין היא.⁶⁰

מן הראוי להעיר שבאותה עת גם בעולם הרחב מעטות היו המדינות שבהן הייתה זכות בחירה לנשים. רוב הנשים עדיין לא היו מעורות בחיים החברתיים וסמכו בנושאים אלו על שיקול דעתם של בעליהם. הרב קוק ראה בכך פריצת גדר וחשש מפני השלכותיה. הדעת נותנת שעם השתנות הנורמות וגם נשים המקפידות על צניעותן אינן רואות בהשתתפות בבחירות פגיעה ברמתן הרוחנית, ואדרבה, דווקא בגלל אכפתיותן מרמתה של החברה הן מעוניינות להשפיע עליה באמצעות בחירת מנהיגות ראויה. לאור זאת ברי שגם הרב היה מסכים לנוהג הקיים כיום, לפיו נשים משתתפות בבחירות.⁶¹

יג. שררה

בעיה מורכבת יותר היא בחירה פאסיבית של נשים לתפקידים ציבוריים. הרמב"ם פסק: "אין מעמידין אשה במלכות שנאמר עליך מלך ולא מלכה, וכן כל משימות שבישראל אין ממנים בהם אלא איש".⁶² עם זאת מצינו אישה במלכות ולא רק מרשעת כעתליה אלא גם צדיקה כשלומציון אחותו של ר' שמעון בן שטח. חז"ל משבחים מאוד את תקופה זו,⁶³ שהייתה תקופת הזוהר של מלכות חשמונאי. מסתבר שעל רקע שלטון העריץ של בעלה ינאי העדיפו חכמים את שלטון אשתו שלומציון, למרות היותה אישה. מכאן ניתן לבנות בניין אב כללי שאין אישה פסולה באופן מוחלט לתפקיד שררה, אלא שגבר הנמצא באותה רמה עדיף. אולם אם האישה עולה על הגבר, מסתבר שאישה טובה עדיפה מגבר רע.⁶⁴

- 60 מאמרי הראיה, חלק א (על בחירת נשים).
 61 עובדה היא שבהמשך הזמן הרב לא מחה על השתתפות נשים בבחירות, וראו שו"ת פסקי עוזיאל סימן מד בשאלות הזמן.
 62 רמב"ם, הלכות מלכים פרק א, הלכה ה.
 63 בספרא, בחוקותי פרשה א מוזכרת שלומציון. במסכת תענית כג ע"א אינה מוזכרת אלא רק אחיה רשב"ש. אך אין להניח שהמדובר על תקופת ינאי המוזכר לגנאי בחז"ל, אלא הכוונה היא ללא ספק לימי שלומציון.
 64 דבר דומה הביא הפני מבין מדינא דחיי עשין צז שאם גר תלמיד חכם גדול מאחרים עדיף למנותו לסנהדרין על אף שגר פסול לכך, וראיה משמעיה ואבטליון, ועיין מרגליות הים, סנהדרין לו ע"ב, אות ה.

הרב בן ציון חי עוזיאל מבחין בין שררה לבין בחירה דמוקרטית: "והנה ממ"ש התוס' לחד תירוצא שדבורה היתה שופטת משום דקבלוה עליהם יש להוכיח דמהניא קבלתם כשהצבור כולו מקבלים אותה". אלא שנותרה בעיית הצניעות, כי כל תפקיד ציבורי כרוך בתערובת של נשים וגברים ועל כך כותב הגרב"צ עוזיאל:⁶⁵

הסברא נותנת לומר דבכל כנסיה רצינית ושיחה מועילה אין בה משום פריצות, וכל יום ויום האנשים נפגשים עם הנשים במשא ומתן מסחרי, ונושאים ונותנים, ובכל זאת אין שום פרץ ושום צוחה. ואפילו היותר פרוצים בעריות, לא ירהרו באיסור בשעה שעוסקים ברצינות במסחרם. ולא אמרו רבותינו אל תרבה שיחה עם האשה (אבות א' ה) אלא בשיחה בטלה שלא לצורך.⁶⁶

תיאורו לא הביא בחשבון את ההידרדרות שחלה ביחסי המינים בדורנו. הרב עוזיאל גם לא עמד על הבעיה (שאוכלי לא הייתה חריפה כל כך בימיו) שאישה הנושאת תפקיד בכיר צריכה לעמוד מול הזרקורים, וכמו כן שתפקיד ציבורי הוא תובעני מאוד ופוגע באימהות. אין פלא אפוא שנשים רבות נמנעות ובצדק מהצגת מועמדות לתפקידים ציבוריים. עם זאת אישה שמצבה המשפחתי מאפשר לה זאת והשומרת על צניעותה וכבודה יכולה להסתמך על פסיקתו של הרב עוזיאל.

יד. עדות

מעורבותה של האישה בחיי המעשה בעידן המודרני גורמת לצורך מוגבר מבעבר להעמדתה על דוכן העדים בבית הדין. אמנם אישה אינה מעידה, אולם אין זה מחוסר נאמנות, והראיה אישה נאמנת באיסורין, בעדות עגונה ועוד. אלא כנראה משום שהעדות היא חלק ממערכת המשפט⁶⁷ ואישה אינה רשאית לדון. בהסכמת הצדדים אישה יכולה להעיד, דבר שהוא מעשי בתביעות אזרחיות. אולם גם במשפט הפלילי רוב העדויות הן נסיבתיות וחוות דעת מקצועיות

65 פסקי עוזיאל, שם.

66 ראו דרך חיים למהר"ל על משנה זו. עם זאת מי יגלה עפר מעיני חז"ל שהרחיקו את המינים מאוד זה מזה על מנת למנוע כל תקלה אפשרית. כמה שערוריות ציבוריות ניתן היה למנוע אילו עצות חז"ל היו נר לרגליהם של נבחרי הציבור.

67 עין מה שכתבתי באהלה של תורה, חלק ד, סימן כד, אות טו.

ואישה נאמנת בהן. וכבר נפסק בשו"ע שבמקום בו אין גברים מצויים יש לסמוך על עדות נשים⁶⁸.

כאמור בעדות באיסורין נשים נאמנות, ומבחינה זאת אין מניעה להציב נשים כמשגיחות כשרות. אלא שבבדיקת חמץ אמרו על נשים שעצלניות הן ואינן נאמנות על בדיקת חמץ. ולכאורה הוא הדין בכל נושא המחייב מאמץ גדול. אולם כתבו הפוסקים שבימינו הנשים מדקדקות בחמץ יותר מגברים וניתן לסמוך עליהן.⁶⁹ בירושלמי הוסברה מימרה זו, שנשים עצלניות הן, כמעלה ולא כחסרון, ומשמעה שנשים מדקדקות בניקוי הבית מחמץ יותר מגברים עד שאינן מספיקות לבדוק את הכול. אי לכך רק לעניין חמץ נאמרו הדברים, וגם שם רק בתחום מצומצם של ניקוי הבית ולא בדברים אחרים שבהם אישה יראת שמים נאמנת כגבר ואף עולה עליו. ר' משה פיינשטיין התיר אישה לשמש כמשגיחת כשרות אלא שהתנה זאת בשעת דחק בלבד, כי ראה בתפקיד זה מעין שררה.⁷⁰ לפי האמור לעיל מינוי מסוג זה אינו שונה מכל תפקיד אחר ואינו בכלל שררה.

טו. לא ילבש

"לא יהיה כלי גבר על אשה ולא ילבש גבר שמלת אשה כי תועבת ה' א-להיך כל עשה אלה" (דברים כב, ה). השינויים בצורת עבודתה ובעיסוקה של האישה גרמו לכך שאישה החלה ללבוש בגדי גברים. מה שהחל כאילוץ חריג הפך לאפנה ולנורמה מקובלת. אמנם שינוי אפנות מארץ לארץ ומתקופה לתקופה גרמו בדרך כלל לשינוי ביישום ההלכתי. בימי קדם גברים לבשו שמלות. כיום יצאה תופעה זו מן האפנה, וגבר שילבש שמלה יעבור ב"לא ילבש". לכאורה הוא הדין גם להפך. הלבוש הגברי לכאורה אינו מאפיין עוד רק את הגבר, אלא הפך להיות לבוש נשי מקובל. אולם יש להבחין בין אילוץ אובייקטיבי, לבין אפנה אידאולוגית. במקום שהדבר נחוץ מסיבות של צניעות כגון בפעילות גופנית שיש בה קפיצות וריצות וכדומה היה אולי מקום להסתמך על היתרו של הש"ך בשם הב"ח שכתב: "אם לובשין כדי להגן מפני החמה או צנה וכיוצא בזה מותר".⁷¹ אולם בדרך כלל זו אינה הסיבה, אלא פילוסופיה שוויונית הטוענת שאין עוד להבחין בין נשים לגברים. האפנה באה להביע מסר זה. לכן דעת הפוסקים

68 חו"מ לה, יד.

69 ערוה"ש סימן תל, ז ס"ז; שדי חמד, מערכת חו"מ סימן ה, אות א בשם מוהר"א ענתבי.

70 אגרות משה, יו"ד, חלק ב, סימן מב.

71 ש"ך, יורה דעה סימן קפב, ז. לדעתו ניתן לסמוך על הב"ח רק אם המדובר בבגד אחד אך לא כאשר כל הלבוש הוא גברי.

לפסול לבוש גברי מכל סוג. כמו כן יש להבחין בין שני סוגי מכנסים: א. צמודים לגוף, שבהם יש בעיה של צניעות; ב. רחבים, שבהם יש בעיה של כלי גבר. למעשה שני הסוגים אסורים.

טז. נשיאת נשק

במקרה של פיקוח נפש אין ספק שמותר לאישה להשתמש בנשק. כגון אם היא גרה במקום שבו היא עלולה להיתקל בסכנה מותר לה להחזיק נשק ולירות בו בשעת הצורך. שונה הדין כאשר נשיאת נשק היא ללא צורך כגון חיילת או שוטרת לצורך מסדר, משמר כבוד וכדומה. אלו אינם בכלל פיקוח נפש, אלא חלק מההופעה החיילית. אונקלוס תרגם את הפסוק "לא יהי כלי גבר על אישה": "לא יהי תקון זין דגבר על אתא".⁷² ראבי"ע על אתר הסביר את מהות האיסור: "לא יהיה כלי גבר נסמכה בעבור צאת למלחמה כי האשה לא נבראת כי אם להקים הזרע". רצונו לומר תפקיד האישה כאם כל חי להבטיח את המשך קיומו של העולם (אמנם נשים יכולות למלא גם תפקידים נוספים על פי כישוריהן אולם לתפקיד האימהי אין תמורה גברית). כלי הנשק נועד לקפד חיים. יש כאן סתירה מהותית בין האישה ממשרכת החיים, לנשק שהוא היפוכה הגמור. לו היינו יוצאים מנקודת הנחה שאישה יכולה להתגייס לצבא, לכאורה הנשק הופך להיות חלק מלבושה המקובל של אישה כמו המדים, אלא שההנחה המקובלת בין הפוסקים שאין לגייס נשים לצבא, וממילא גם המדים הצבאיים בכלל.

יז. גיוס בנות לצבא

התורה פטרה נשים מחובת גיוס משום שדרכו של איש לעשות מלחמה ואין דרכה של אישה לעשות מלחמה.⁷³ בספר החינוך כתב שנוהגת מצווה זו בכל מקום ובכל זמן בזכרים כי להם לעשות המלחמה ונקמת האויב, לא לנשים.⁷⁴ היה אולי מקום לטעון שאף על פי שאישה אינה חייבת להילחם, היא אולי רשאית לעשות זאת במסגרת התנדבותית, אלא שכנגד זה עומד נימוק מכריע שהאווירה הצבאית פוגעת בצניעותן של הבנות ועצם התערבות של בנים ובנות

72 וראו נזיר נט ע"א.

73 קידושין ב ע"ב. וראו ספר החינוך מצווה תר"ג, ומה שכתב שם שבמצווה תכ"ה שאישה חייבת ב"לא תחיה כל נשמה" לא מדובר במסגרת צבאית אלא במסגרת אישית; וראו רדב"ז, הלכות מלכים פרק ז, הלכה ד.

74 מצווה תר"ג (ומה שכתב שם במצווה תכ"ה ונוהגת בזכרים ונקבות המדובר שם במצווה אישית ולא מלחמתית עיי"ש).

באווירה זו סותרת את האמור בתורה "והיה מחניך קדוש ולא יראה בך ערות דבר ושב מאחריך".⁷⁵

י.ח. שירות לאומי

יש להבחין בין שירות לאומי כפוי בחוק לבין התנדבות הקרויה אף היא באותו שם. מטרת החוק הקרוי בשם זה הייתה לחייב בנות דתיות שאינן משרתות בצבא בשירות חובה אזרחי מקביל. רבני ישראל שללוהו⁷⁶ מכמה סיבות:

1. יש סכנה בהצבתן של בנות בצורה שרירותית במקומות שבהם הנורמות החברתיות אינן תואמות את אורח חייהן וצניעותן של הבנות.⁷⁷
 2. המקבילה של השירות הלאומי היא הגיוס הצבאי, וכשם שאין הצדקה לשירות בנות בצבא כך ממילא אין הצדקה ליצירת מקבילה.
 3. כל כפייה פסולה. אדם חייב להיות בן חורין ואל לו להשתעבד לשום אדם וכפי שפסק הרמב"ם: "אם התחיל הפועל במלאכה וחזר בו אפילו בחצי היום חוזר שנאמר 'כי לי בני ישראל עבדים' ולא עבדים לעבדים".⁷⁸
- אפילו השתעבדותו של רב לקהילתו נחשבת לעבודה שאסורה, אף על פי שמדובר בציבור ובצורך מצווה, ולכאורה הרב הוא עבד ה' ולא עבד לעבדים. בכל זאת מכיוון שעליו להימצא במקום מסוים בכפיפות לציבור זוהי עבודה

75 ראו רמב"ן על אתר. התועלת הצבאית מגיוס נשים ליחידות קרביות נופלת לכל הדעות מזו של הגברים, נוסף לנזקים הביטחוניים הנגרמים מעצם התערובת, אולם ערך השוויון החברתי המדומה חשוב למנהיגים מסוימים יותר מצורכי הצבא האמתיים. כמו כן יש הבדל עמוק בין תפיסת העולם המערבית לזו היהודית. לפי הראשונה עומד לאישה מרווח זמן רחב שבו היא יכולה לטייל, לעבוד וללמוד וממילא ניתן להטיל עליה גם שירות צבאי. תפיסה זו מאריכה את המורטוריום של גיל ההתבגרות ופוטרת צעירים מאחריות להקמת ביתם עד סביבות שנות השלושים לחייהם (ההשלכות הן ערעור מוסד המשפחה, הרס ערכי המוסר וקצב ריבוי שלילי, המעמיד בסכנה את המשך קיומו של המין האנושי בכלל והלאומי בפרט). תפיסת היהדות שונה. בנותינו צריכות לפחות להתחיל ללמוד ולרכוש מקצוע ולחשוב על בניית ביתן בגיל יחסית צעיר יותר (גם אם לא צעיר ביותר). הזמן העומד לרשותן קצר יותר ועליהן לנצל באופן מרבי.

76 ראו בתורה והמדינה ז-ח מאמרו של הרב טוביה שטרן. הדוגמות שהביא אינן עוסקות ברובן בשירות כפייתי להוציא משפט המלך. וראו הלכות מדינה לרב אליעזר ודינברג, כרך ב, ובהסכמת הגרצ"פ פראנק. על רקע חוק זה נפגש בן גוריון עם החזון איש והחוק הוקפא.

77 הנושא של שירות לאומי נדון בהרחבה בספר העומד לצאת לכבוד יובל ה-80 של ר' שמואל עמנואל ממיסדי עמינדב.

78 הלכות שכירות פרק ט, הלכה ד.

אסורה.⁷⁹ עליו לשמור על חירותו, וזכותו לפרוש כל אימת שירצה. אמנם אפוטרופוס שמונה על נכסי יתומים אינו נחשב לעבד עבדים⁸⁰ אלא עבד ה', אולם כל זאת רק באפוטרופוס שכבר החל בעבודתו עם היתומים. אך בוודאי שאין יכולת להכריח אדם להתמנות לאפוטרופוס, למרות הימצאותם של יתומים הזקוקים לעזרה והיא מצווה חשובה. וזו לשון המגיד משנה: "מכאן נראה ללמוד שאין ב"ד יכולין לכופו שום אדם להיות אפוטרופוס על יתומים ואינו חייב לקבל האפוטרופוסות בעל כרחו ודבר ברור הוא שאין זה מצוה שהב"ד יכופו עליה".⁸¹ צורכי עמך מרובים, אולם הדרך היחידה לעודד בנות להתנדב לסייע במצוקותיהם של הסובלים והנזקקים למיניהם היא הדרך החינוכית, הוולונטארית.

מצינו כפייה רק במשפט המלך,⁸² אולם מלך שאני ואין להקיש ממנו לסמכות הציבור שהיא מעצם טבעה מוגבלת יותר. מה גם שאפילו הסוברים שכל האמור בפרשת המלך – מלך מותר בו, עליו לרסן את עצמו. עובדה היא ששמואל הנביא דרש לגנאי מלך המנצל את סמכותו לכפות על הציבור מטלות המנוגדות לרצון האזרחים "וזעקתם ביום ההוא מלפני מלככם אשר בחרתם לכם" (שמואל א, ח). הציבור רשאי לכפות על האזרחים רק גיוס למלחמת מצווה של עזרת ישראל מיד צר, שבה נשקפת סכנה קיומית לכולנו ובה יוצא חתן מחדרו וכלה מחופתה.⁸³

יט. כיסוי ראש לנשים

נאמר במדבר ו: "ופרע את ראש האשה". תנא דבי רבי ישמעאל: "אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע ראש".⁸⁴ למדנו מכאן את העיקרון שראשה של האישה חייב להיות מכוסה. האם כל הראש צריך להיות מכוסה? ואם רק חלק מהראש, איזה חלק של הראש חייב להיות מכוסה? השולחן ערוך פסק: "שער של אשה שדרכה לכסותו, אסור לקרות כנגדו. הגה: אפי' אשתו, אבל בתולות שדרכן לילך פרועות הראש, מותר. הגה: וה"ה

79 ראו חתם סופר (חוי"מ סימן קע"ב); חוות יאיר סימן קמ, וקצות החושן סימן שלג ס"ה.

80 שו"ע, חוי"מ סימן רצ, כג וקצות החושן שם.

81 מגיד משנה, הלכות נחלות פרק יא הלכה ה).

82 שמואל א, ח; רמב"ם, הלכות מלכים פרק ד.

83 אי לכך יש לשלול את הלחץ החברתי הגורף המחייב בנות לשרת בכלל ושנתיים בפרט

במקביל לשירות הצבאי. יש להסתפק בשנת התנדבות(!) אחת.

84 כתובות עב ע"א.

השערות של נשים, שרגילין לצאת מחוץ לצמתן" (ב"י בשם הרשב"א).⁸⁵ והמשנה ברורה פירט יותר:

כגון שער היוצא מחוץ לצמתן שזה תלוי במנהג המקומות שאם מנהג בנות ישראל בזה המקום לזיהר שלא לצאת אפילו מעט מן המעט חוץ לקישוריה ממילא בכלל ערוה היא ואסור לקרות כנגדן ואם לאו מותר דכיון שרגילין בהן ליכא הרהורא.

ובביאור הלכה:

ואותן נשים הבאות מארצות שאין דרכן לגלותן מחוץ לצמתן למקום שדרכן לגלותן מותרין לגלותן אם אין דעתן לחזור [מגן אברהם בשם הר"מ אלאשקר] ואם באו ממקום שדרכן לגלות למקום שאין דרכן לגלות לא יגלו אפילו אם דעתן לחזור [טעמו משום הרהור דאנשים].
 החתם סופר⁸⁶ תלה את הבדלי המקומות בין ארצות שבהן התפשט מנהג הזוהר לכסות את כל הראש לבין ארצות שבהן נשמרה רק ההלכה עצמה שמותר להשאיר חלק מהראש (בשיעור טפח).⁸⁷ התופעה של הגירת יהודים מארץ לארץ שהתגברה בדורות האחרונים ובעיקר העלייה לארץ ישראל יצרו מצב חדש שבו אין כמעט מקום בעולם שבו יש מנהג אחיד ומחייב. גם ארץ ישראל נחשבת כמקום מלוקט, ולכן כל אישה יכולה לבחור בין כיסוי מלא לבין השארת טפח. כתוצאה מאווירת החילון בדורות האחרונים נשים רבות אינן מכסות את ראשן. השאלה המצויה היא אם מותר לגבר לומר דבר שבקדושה מול שיערה של אישה שאינה מכסה את ראשה? לדעת ערוך השולחן אמנם אותן נשים עוברות עברה, אולם מכיוון שרגילים לראותן בשיער מגולה אין איסור לקרוא מול שערן קריאת שמע. דינן דומה לנערות שאינן נשואות, שמכיוון שאינן רגילות (אם כי הן אינן חייבות) לכסות את ראשן הן אינן גורמות להרהור למי שקורא מולן קריאת שמע.⁸⁸

הפאה הנוכרית מוזכרת כבר במשנה,⁸⁹ אך תופעתה בעבר הייתה נדירה לעומת ימינו וגם מראיה היה שונה מזה של היום. כיום אפנת הפאה הנוכרית התפשטה בעולם כולו, לא רק בקרב נשים יהודיות, וצורתה דומה יותר לשער

85 אורח חיים סימן עה סעיף ב.

86 אורח חיים סימן לו.

87 שו"ת אגרות משה, חלק אה"ע, א, סימן נח.

88 ערוך השולחן, אורח חיים סימן עה, סעיף ז.

89 שבת ו, א, ועיי"ש יש סדר למשנה במשניות וילנא.

הטבעי ורבו המערערים עליה.⁹⁰ מן המהדרין בכיסוי מלא כדעת הזוהר יש הרואים בפאה מעלה על כיסוי לא מלא בכובע או שביס. המערערים סבורים שאדרבה כיסוי בכובע או בשביס גם אם הוא מגלה טפח עדיף מבחינה הלכתית. לאחרונה יש מערערים על הפאה מכיוון אחר. הגיעו שמועות שיש מקומות בהודו שבהם נשים מגלחות את שער ראשן למטרות פולחן של עבודה זרה.

כ. נר חנוכה

אישה חייבת כמו איש בהדלקת נר חנוכה. המהדרין מן המהדרין האשכנזים נוהגים שכל אחד ואחד מבני הבית מדליק נר חנוכה לעצמו. אולם נשים בין רווקות בין נשואות לא נהגו להדליק בעצמן אלא אם כן הן דרות לבדן (או כגון שהבעל מחוץ לבית). בימינו, שהנשים מודעות יותר לחיובן ההלכתי, מתעוררות שאלות חדשות כגון: אישה שבעלה טרוד בעבודתו ויגיע מאוחר שואלת אם היא חייבת להדליק נר חנוכה בזמן או לחכות לבעלה? או אישה הלומדת בקורס מסוים, הנערך גם בשעת הדלקת נר חנוכה ואינה יכולה להשתחרר ממנו אלא אם כן תפסיד את כל הקורס, והיא מעוניינת להשתתף בעצמה בזמן הדלקת נר חנוכה, ולא לסמוך על כך שבעלה או אביה יוציאו אותה ידי חובה שלא בנוכחותה. האם מותר לבעלה או לאביה לדחות את הדלקת נר חנוכה עד שהיא תחזור לביתה, או שלפחות היא יכולה להתכוון לא לצאת בהדלקת הבית על מנת שתוכל להדליק בעצמה כשתחזור לביתה?

דעת הרמב"ם⁹¹ שבעל הבית מדליק כנגד כל בני הבית כולל אנשים ונשים, אך לדעתו אין החיוב אישי על האישה אלא על בעל הבית. אך הרמ"א, סובר שכל אחד מדליק בעצמו במקום מיוחד, ולדבריו האישה פטורה.⁹² החתם סופר⁹³ הסביר את פטור האישה משום צניעות, כי מעיקר הדין מקום ההדלקה הוא על פתח הבית בחוץ. בימינו רבים מדליקים בפנים וכמו כן נשים נוהגות לצאת מחוץ לביתן.⁹⁴ ואכן דעת הפרי מגדים⁹⁵ שאישה חייבת להדליק בעצמה, אולם לא נהגו כמותו (חוץ מהנשים לבית סולובייצ'יק שהדליקו ומדליקות וכן דעתו של הרב

90 ראו יביע אומר, חלק ה, אה"ע סימן ה.

91 הלכות חנוכה פרק ד הלכה א.

92 שו"ע, או"ח סימן תרעא.

93 בחידושו לשבת כא ע"ב.

94 ראו לעיל "כל כבודה בת מלך פנימה".

95 משב"ז תרעא, ס"ק א.

ליכטנשטיין שחובת ההוכחה היא דוקא על מי שפוטר נשים אשכנזיות מהדלקה).

הרב מנשה קליין ("הקטן"), מגדולי הפוסקים בארה"ב, פסק שיש להתחשב באישה ולדחות את הדלקת הנרות עד שתשוב מעבודתה או לימודיה. נימוקו הוא ש"אם לא תדליק ולא תראה הדלקת נרות תתרגל ככה שלא להדליק ולבטל המצוות כי ההרגל נעשה טבע שני כמאמר החכם"⁹⁶. לפי נימוק זה במקרה הפוך שבו הבעל מאחר הנימוק הנ"ל לא תופס, וייתכן שעל האישה להדליק בעצמה מיד עם חשכה ולא להמתין לבעלה שיחזור. עם זאת אם בעלה מעוניין מאוד להדליק בעצמו בבית והדלקתה המוקדמת תפר את שלום הבית – שלום הבית קודם.⁹⁷

כא. קריאת המגילה על ידי נשים

הלכה ידועה היא שנשים חייבות במקרא מגילה.⁹⁸ בעל הלכות גדולות מנסח זאת כך: "חייבות במשמע מגילה שאף הן היו באותו הנס"⁹⁹. בימים עברו הסתפקו הנשים בשמיעת המגילה. בימינו שנשים מסוגלות גם לקרוא בעצמן את המגילה בטעמיה, הועלתה האפשרות שנשים תקראנה בעצמן את המגילה. אכן אישה שלא יכולה לשמוע את קריאת המגילה בציבור יכולה לקרוא את המגילה בעצמה אפילו ללא טעמים, בתנאי שתקרא בדיוק (מוצע שמישהי תעקוב אחריה מתוך ספר מנוקד).

לאחרונה מסתמנת תופעה של נשים הפורשות מן הציבור במטרה בלעדית לשמוע מגילה מפי אישה. אמנם מבחינת פרסומי ניסא גם עשר נשים נחשבות לציבור לעניין זה, משום שאף הן היו באותו הנס,¹⁰⁰ אולם יש מקום לכך רק לאימהות המטופלות בתינוקות, שאינן יכולות לשמוע את המגילה עם כל הציבור. אך פרישה מכוונת מן הציבור מנוגדת להלכה המעדיפה רוב עם, כפי שפסק המשנה ברורה: "אף דת"ת שקול כנגד כל המצות ואפילו היתה ת"ת של

96 שו"ת משנה הלכות, חלק יא, סימן תקלב.

97 ראו מה שכתבנו במאמרנו "אישה בנר חנוכה", באורך נראה אור לזכר סגן דני כהן הי"ד, ירושלים תשס"ד.

98 מגילה ד ע"א.

99 הלכות גדולות סימן יט – הלכות מגילה.

100 שו"ע, או"ח תרצ, סימן ח; וראו מקרא קודש להגרצ"פ פראנק, פורים, סימן לה, שנשים בפני עצמן מצטרפות לעשר.

חבורה גדולה של ק' אנשים שלומדים באיזה בית אפי"ה צריך לבטל ולילך לקרותה בצבור משום ברוב עם הדרת מלך".¹⁰¹ ההלכה מעדיפה רוב עם על מצוות תלמוד תורה השקולה כנגד כל התורה כולה, קל וחומר שהיא תעדיף זאת על פני אגינדה מגדרית חברתית¹⁰² שהיא בעייתית מצד עצמה.

כב. שבע ברכות

היו שהעלו את האפשרות שאישה תברך את שבע הברכות לחתן ולכלה. גם אם תיפתר הבעיה של קול באישה על ידי שהברכה תיאמר ללא נעימה או שמדובר במשפחה מצומצמת, לא תוכל אישה לברך את שבע הברכות כי אלו תוקנו רק במניין של עשרה גברים כמניין לתפילה, שגם בו נשים לא מצטרפות למניין, כי הן לא חויבו להתפלל בצבור.¹⁰³

הייתה מי שרצתה לדמות את המניין הנצרך לנישואין למניין האמור במגילה. כשם שבמגילה נשים מצטרפות ל"פרסומי ניסא" כך גם בנישואין נשים תצטרפנה ל"פרסומי מילתא".¹⁰⁴ ההנחה היא שהצורך במניין בנישואין הוא רק לשם פרסום העובדה שהזוג נישא כדת משה וישראל, ולפרסום כזה גם נשים כשרות וממילא ניתן לצרפן למניין.¹⁰⁵ ולא היא. נימוק זה של הפרסום אינו היחיד, יש גם נימוק אחר שהצורך במניין הוא ככל דבר שבקדושה.¹⁰⁶ גם הסובר שהטעם הוא משום פרסום, הצורך בכך הוא רק בשעת החופה עצמה, אך ביתר שבע הברכות המניין נצרך לכל הדעות משום דבר שבקדושה.

כג. ספירת העומר

יש פוסקים שהורו לאישה אשכנזית הסופרת עומר שלא תברך בגלל חשש שמא תשכח יום אחד ויחסרו לה ה"תמימות" ונמצאת ברכתה לבטלה.¹⁰⁷ ההבדל בין איש לאישה הוא שאיש המתפלל במניין בבית הכנסת לא ישכח כי יזכירו לו, אך אישה המתפללת לבדה בביתה יש חשש שמא תשכח. לפי זה יש לאסור גם על גבר שאינו מקפיד על תפילת ערבית במניין שלא יספור בברכה. רבו

- 101 משנה ברורה סימן תרפז (ז).
 102 וראו דבריו החריפים של הנצי"ב במשיב דבר, חלק א, סימן מו על תופעת הפרישה בכלל.
 103 הרב שאול ישראלי בחוות בנימין סימן פ.
 104 כתובות ח ע"ב.
 105 ראו גרנות.
 106 עיי"ש בסוגיא ובשיטה מקובצת.
 107 משנה ברורה סימן תפט, ס"ק ג; וראו תוספות כתובות עב ע"א ד"ה "וספרה לה".

הפוסקים המתירים לאישה לברך על ספירת העומר.¹⁰⁸ מאידך גיסא, גם האוסרים לאישה לברך יודו באישה המאזינה בקביעות לרשת דתית ברדיו שבה נהוג להזכיר ערב ערב את הספירה שתוכל לברך.

כד. נר שבת

מה דינה של רופאה המסיימת את תורנותה בבית החולים ביום ששי אחר הצהריים ומגיעה לביתה בשעה האחרונה לפני שבת? בעלה עורך דין המקדיש את יום שישי ללימוד ב"כולל" בבוקר ולאחר מכן לקניית מזון ולהכנת הילדים והבית לקראת שבת. מי מהם ידליק את נרות השבת, האיש או האישה? כתב הרמב"ם: "אחד אנשים ואחד נשים חייבין להיות בביתן נר דלוק בשבת [...] ונשים מצוות על דבר זה יותר מן האנשים לפי שהן מצויות בבתים והן העסוקות במלאכת הבית".¹⁰⁹ אמנם ידוע גם טעם נוסף להטלת המצווה על האישה משום שהיא גרמה לכיבוי נרו של עולם בחטא עץ הדעת לכן עליה להרבות אורה.¹¹⁰ אך הרמב"ם וכן השו"ע נימקו את העדפת האישה בגלל עיסוקה בצורכי הבית. לפי זה במקרה דנן, מכיוון שהבעל הוא זה שעסוק במלאכת הבית ביום ששי, לכאורה עליו מוטלת החובה להדליק את הנרות. מעניין שבהביאי דילמה זאת בפני נשים התשובה הספונטנית הנשמעת מפי כל הנשים היא שלדעתן למרות חילוף התפקידים האישה היא זו שחייבת בהדלקת הנר. הנשים רואות את עצמן אחראיות על סדרי הבית גם כשהן עובדות מחוצה לו, והבעל נחשב על ידן רק כשליחן לעניין זה. האישה המודרנית לא רואה את עצמה עוד כ"שפחת המטבח" אלא כ"מלכת המטבח".

נושא זה נושק לדיון רחב יותר המחייב מאמר מיוחד על מעמד האישה במשפחה בעידן המודרני ואי"ה נעסוק בו בהזדמנות אחרת.¹¹¹ לא תם ולא נשלם ועוד חזון למועד.

108 שו"ע הרב תפטי, סעיף ב, ברכי יוסף, שם, אות כב; ערוה"ש שם סימן ד.

109 הלכות שבת פרק ה.

110 ירושלמי שבת פ"א ה"ב.

111 ראו מאמרי בנושא זה בתחומין כב, "מבנה המשפחה המודרנית".

